

Llgët, K'ppuya, at ang Huling Taong-Apoy

Abner Dormiendo

I

UNA KONG NALAMAN ANG tungkol sa mga Llgët noong nagkita kami ni Hector Zapanta sa isang programa ng unibersidad naming pinagtuturuan. Pinag-uusapan namin ang pagkamatay ng teorya ng phlogiston bilang isang malaking tanda ng rebolusyong siyentipiko habang sa paligid namin, umiikot ang isang serbidor upang sindihan ang matangkad na kandila sa gitna ng bawat mesa. Inilarawan ni G. Zapanta ang lawak ng impluwensiya ng phlogiston nang mabulahaw kami ng isang umaaligid na gamugamo sa apoy ng nakasinding kandila. Ilang segundo pa'y napalipad na ang gamugamo sa naglalagablab na sindi sa aming harap at nasunog sa isang iglap (napatawa naman ang sadistang iskolar ni Rizal na si G. Almendras na katulad namin ay nakatutok sa katatapos lang na espektakulo). At parang eulohiya, binanggit ni Hector ang isang alamat: Ayon sa mga Llgët, sa tuwing may gamugamong nasusunog sa apoy, may isang mundong namamatay sa kung saang dako ng sanlibutan, isang sibilisasyong nalilipol. Nang tanungin ko siya kung saan niya nakuha itong pambihirang pamahiing ito, binanggit niya ang isang maliit na pagsasaliksik na ginawa ng kanilang kagawaran higit apat na dekada na ang nakararaan sa paanan ng Sierra Madre, sa bandang Casiguran. Hindi pa siya estudyante noong mga panahong iyon, ngunit sikat na sikat ang nasabing pananaliksik dahil sa hirap na

pinagdaanan ng mga mananaliksik upang makuha ang mga impormasyong nakuha nila, na hindi pa rin sapat at sadyang kagila-gilalas. Ayon sa kaniya’y “isang malaki at nakakatakot na palaisipan.” Kaya raw bilang huling proyekto niya sa kaniyang pagkuha ng doktorado, inatas ni Dr. Gener Fernandez, ang dekanı nila sa kagawaran ng kasaysayan, ang pagpunta ni G. Zapanta sa Aurora upang hanapin muli ang misteryosong tribo ng Llgët. Matatandaan na isang buwan lang ang nakararaan, nabalita ang isang malawakang sunog sa bahaging iyon ng Sierra Madre (hanggang ngayon sa pagkakasulat nito’y may ilang bahagi pa ng bundok na nasusunog, dahil na rin sa kakulangan ng gamit ng fire department ng lalawigan ng Aurora, ngunit hindi na kasinglala ng mga nagdaang panahon). Nais akong isama ni Zapanta sa Casiguran—alam naman niyang mabilis akong pumayag sa mga ganitong mga biglaang lakad—dahil baka raw makatulong ako bilang isang mananaliksik sa wika (may panaka-nakang raket din ako noon sa Komisyon ng Wikang Filipino, kasama ng ibang lingguwista’t ekspertong nagsasaliksik tungkol sa mga katutubong wika). Kaya matapos niya akong ipagpaalam kay Dr. Fernandez at mapag-usapan ang pinansiyal na sakop ng paglalakbay na ito, nagtungo ako sa University Archives noong Sabado kinabukasan upang maghanap ng ilang impormasyon tungkol sa Llgët na maaaring makatulong sa aming ekspedisyon. At tulad nga ng sinabi ni Hector, isang napakalaking palaisipan ang tribong kaniyang binanggit. Wala akong nakitang kahit anong papel o tesis ni disertasyon tungkol sa sinasabi ni Zapanta na tribo. Kahit sa archives ng ibang unibersidad ay wala rin akong nahanap, na sa sobrang salimuot at hirap nitong paghahanap ay halos maniwala na akong hindi totoo ang Llgët at isa lamang itong malaking biro nina Zapanta at ng buong kagawaran ng kasaysayan. Nang tinawagan ko si Zapanta ukol dito, sinabi lang niyang wala talagang impormasyon sa University Archives, ngunit agad naman niyang tinawagan si Dr. Fernandez ukol dito. Nagkita kaming tatlo sa isang restawran sa labas ng unibersidad noong sumunod na Miyerkules. Dala ni Dr. Fernandez ang isang bag na nababakbak na ang katad kung saan inilabas niya ang isang clear book na pinakapal ng naninilaw na papel: 1979, ayon sa petsang nakasulat dito; *A Profile on the Llgët People, The Fire-Tribe of Northern Luzon*. Bahagi ng ekspedisyon na iyon ang ina ni Hector—ang kilalang Dra. Virginia Remigio-Zapanta—na katulad niya’y propesor noon sa antropolohiya. Naririto ang kakarampot na impormasyong nakalap ng kanilang grupo tungkol sa mga “taong-apoy”, 85 pahina ng makinilyadong kasaysayan, kultura, mitolohiya, tradisyon, at pilosopiya ng Llgët. Sa ibang okasyon marahil o sa kung kaninong pamantayan ay hindi ito papasa bilang isang lehitimong papel dahil sa nipis ng nilalaman, ngunit sa aking karanasan sa paghahanap ko sa loob maski sa labas ng unibersidad, hindi birong napakalaking kakulangan ang pupunuin ng posible naming malaman.

Sa pangkabuuan, ang papel nina Dra. Zapanta’y impormatibo, ngunit halos kalahati ng papel ay sadyang kagila-gilalas na halos mistulang gawa-gawa lang at hindi kapani-paniwala. Duda naman akong hindi rigoroso ang grupo nina Dra. Zapanta, at kinumpirma naman ni Dr. Fernandez ang aking pagdududa. Aniya, bagaman nagdala ng papel ang grupo nila, wala silang naiwi noon ni isang pahina o maliit na pilas. Sabi nila’y sinunog raw ng mga Llgët sa kung anong dahilan, at lahat ng impormasyong aming nabasa at ang iniulat ko sa inyo ay isinulat nila pagkadating na pagkadating nila sa siyudad mula sa Casiguran—halos tatlong buwan sa bundok, dalawang buong araw na biyahe, at isang araw na pahinga bago ang pagsusulat.

Kaya naman may ilang impormasyon tungkol sa Llgët na mahirap paniwalaan, ngunit maaaring masabing hindi ito dahil sa kakulangan at kahinaan ng grupo ng mga mananaliksik, kundi sadyang kakaiba lang ang Llgët sa ibang tribong mas laman at mas napag-aralan. Halimbawa, sa bahagi ng *Daily Life* sa kanilang papel, binanggit doon kung paanong aktibo ang buong tribo sa gabi at natutulog lang sila sa umaga (p. 12) dahil sa paniniwala nilang ang araw ay isang diyos na hindi nila maaaring tingnan bilang mga hamak na nilalang (marami pang impormasyon dito sa bahaging *Mythologies, Religion, and Religious Rituals*). Maaari lamang silang tumingin sa mga tinatawag nilang “hiram na diyos” (p. 37): isa lang sa humigit-kumulang 60 tawag nila sa apoy.

Isa ito sa dahilan kung bakit “taong-apoy” ang naging taguri sa kanila ni Dra. Remigio-Zapanta sa kaniyang introduksiyon sa papel. Ayon sa kaniya, isang napakalaking puwersa ng apoy sa pang-araw-araw nilang pamumuhay at sa kasaysayan ng kanilang tribo “sa isang paraan na hindi pa namamalas sa kahit anong kilalang tribo sa kahit anong bahagi ng mundo” (p. iv; sa akin ang salin). Bukod sa halimbawa sa itaas, nariyan din ang kanilang mga ritwal sa pakikipaggiyera. Halimbawa, sa gabing makikipagdigma ang mga Llgët, nagtitipon-tipon ang tribo at ang mga mandirigma’y tatatakan ng tinatawag nilang “binyag-ng-apoy” kung saan idadarang sa balat ang isang naglalagablab na piraso ng kahoy na gaya ng sa isang malaking posporo: inilublob ang isang dulo sa mala-asupreng solusyon at pinatuyo upang sumindi saan man ikiskis. Itong teknolohiyang ito na maihalalintulad nga sa posporo ay ginagamit na ng Llgët ilang daang taon na ang nakararaan, bago pa dumating ang mga Kastila at malayong-malayo sa pagkakagawa ni John Walker ng pinakaunang matagumpay na “friction match” noong 1826 (p. 51). Ginagamit din ang ganitong teknolohiya sa mga sandata nila sa digmaan, na siyang isa sa mga dahilan kung bakit isa sila sa mga matagumpay na tribo bago ang panahong kolonyal (p. 20). Ngunit higit pa roon, dahil na rin sa kanilang baliktad na pamumuhay, sa gabi lamang sila sumusugod, kung kailan tulog at halos walang laban ang mga katunggali

(p. 21). Kasama rin sa kanilang sinusundang batas sa pakikidigma ang pagsunog ng lahat ng ari-arian ng mga kalaban at ang pagsunog sa sarili imbes na madakip ng kalabang kampo (p. 22).

Ngunit ayon kina Dra. Remigio-Zapanta, hindi lang basta kabarbaruhan ang ganitong pagsunog sa kalabang-tribo. Isa itong manipestasyon ng paraan ng paniniwala nila sa patuloy na pagbabago-bago ng mga bagay sa daigdig, “na kagulat-gulat ang halos pagkakatapareho nito sa konsepto ng Griyegong pilosopo na si Heraklitos, bagaman kilu-kilometro at siglo-siglo ang agwat ng dalawa.” (p. vi, sa akin ang salin) Naniniwala sila na pagbago-bago ang mga bagay sa mundo, at kailangang isuko ng mga Llgët ang sarili sa ganitong katotohanan. Ang paglaban sa pagbabago ay paglabag sa dakilang batas ng sansinukob (p. 49). Kung gayon, wala silang lugar para sa doktor dahil ang sakit sa kanila ay bahagi ng ganitong pagbabago ng katawan mula malusog (p. 57) at hindi sila nag-aayos ng anumang sirang gamit, katulad ng bahay o saplot (p. 17). Gayundin, malaki ang respeto ng mga Llgët sa mga hayop at kalikasan sa pangkabuuan dahil tinatanggap lamang nito ang mga pagbabago, maski kamatayan. (p. 19)

At napakalaki ng pagpapahalaga ng mga Llgët sa kamatayan, dahil ayon sa kanila, ito ang “pinakadakilang akto ng pagbabago.” (p. 43) Kaya nilalayan nila ang kamatayan—hindi sa paraan na may malaking pagnanais sila sa pagpapatiwakal—kundi isang pagkahumaling sa kamatayan “tulad ng pagkahumaling ng gamugamo sa apoy: palapit nang palapit sa kamatayan bagaman wala sa isip ang pagnanais matupok.” (p. 45) Kaya rin isa ang gamugamo sa pinakapinipitagan nilang mga hayop, “dahil sila ang nakakakita ng kagandahan sa kamatayan bilang pagbabago.” (p. 44)

Ngunit matatagpuan ang pinakamatingkad na manipestasyon ng ganitong epistemolohiya sa kanilang wika. Naglaan ng halos tatlong pahina lamang para rito—pinakamaikli sa lahat ng bahagi ng papel—dahil sa kasalimuotan ng kanilang lengguwahe. Kakaunti lang ang impormasyong nailagay nina Dra. Remigio-Zapanta sa kabuuan, ngunit kamangha-mangha ang kaisahan ng kanilang pilosopiya sa mga halimbawa ng balarila’t talasalitaang naibigay. Halimbawa lamang noon ang nasabi kanina tungkol sa humigit-kumulang na 60 salita nila sa apoy depende sa okasyon, lokasyon, silakbo, laki, kulay, paraan ng pagsindi, paraan ng pagpatay, at iba pa (p. 66). Nariyan din ang mga pangngalan na karamihan ay gawa sa kombinasyon ng mga pangatnig, pandiwa, at pang-uri na idinurugtong nila sa isa sa napakarami nilang pangalan sa apoy. Halimbawa, isa sa mga tawag nila sa ilahas na rosas ay “pinaliit-na-bumubukang-apoy”; sa araw, “pinadakilang-apoy” at sa bituwin, “nagkapirapirasong-pinadakilang-apoy” (p. 66). Kapansin-pansin din ang kakaibang dami ng

pandiwa nila at kung paanong inuuna ito sa paggawa ng pangungusap, na ayon kay Dra. Remigio-Zapanta ay “isa na namang pagpapahiwatig ng tindi ng impluwensiya ng epistemolohiya nila: ang kilos bilang pangunahing wika para sa pagbabago-bago ng mga bagay” (p. 67). Punong-puno ang kanilang mga pangungusap at balarila ng pandiwa. Halimbawa, ang pangungusap na “Ang bulaklak sa hardin ay tumubo na kaninang umaga” ay maaaring isalin sa mas literal na kahulugan ay “Tumubo, ang nagpapabangong-apoy sa napatag-na-luntiang-apoy kaninang pagbangon-ng-pinadakilang-apoy.” (p. 67)

Ngunit malalaman na hindi ito ang kabuuan ng salimuot ng wikang Llgët, dahil ayon kay Dra. Remigio-Zapanta, hindi nila lubusang nagawan ng masusing pagsusuri ang wika “dahil sa mabilis nitong pagbabago, na sa panahon naming inilagi doon ay hindi namin nagawan ng maayos na balangkas at lahat ito’y matalinong espekulasyon lamang base sa aming matamang obserbasyon” (p. 68).

Nang tanungin ko si Dr. Fernandez ukol dito, ikinuwento niya ang pangalawang ekspedisyong kagawaran patungo sa Llgët isang taon matapos siyang makapagtapos ng Masters sa antropolohiya sa University of Columbia noong 1989. Kasama niya noon ang kareretiro pa lang naming pinuno sa kagawaran, si Dr. Emilio Blanco, bilang pagpapalawig ng sinaliksik nina Dra. Remigio-Zapanta, partikular na sa larangan ng wika ng Llgët. Pinag-aralan ni Dr. Blanco ang wika ng mga Llgët ayon sa pagsasaliksik na ating kasalukuyang tinalakay, ngunit umuwi siyang bigo matapos ang limang buwan (orihinal daw itong tatlong buwan, ayon kay Dr. Fernandez, at nagpaiwan siya dahil pakiramdam niya’y kulang pa ang nakalap niyang datos). Ang tanging mahalagang impormasyon na kaniyang nakalap, na mas espekulasyon kung tutuusin, ay kung paanong ang sintaktika, ponologo, morpologo, at semantika ng wika ng Llgët ay pabago-bago sa loob ng maikling panahon, madalas sa loob lamang ng ilang araw, “sa isang paraang misteryoso, halos mahiwaga, na hindi maiintindihan ng mga tagalabas.” Ayon ito kay Dr. Blanco nang tanungin ko siya ukol dito matapos ng pagpupulong namin nina Dr. Fernandez at G. Zapanta. Nagtungo kami noon sa bahay ni Dr. Blanco sa Angono, Rizal, sa istudyong kung saan siya nagpapalipas-oras sa pagpipintura ng mga dibuho matapos niyang magretiro (hindi na lingid sa kaalaman ng akademya na siya ay bahagi ng isang lahi ng mga dibuhista).

Ayon sa kaniya, nahinuha niyang hindi talaga sa nagbabago-bago ang wika, kundi ang kumpigurasyon lamang ng pangkat-pangkat na bahagi ng wika. Kumbaga, maaaring A-B-C-D ang kumpigurasyon sa gabing ito, ngunit depende sa kung anuman, maaaring maging F-X-T-Y ang kumpigurasyon nito sa susunod na gabi. Kung ilang kumpigurasyon o kombinasyon ng mga kumpigurasyon, at paanong nagbabago ito, ay hindi na alam ni Dr. Blanco o kahit ni Dr. Fernandez.

Bagaman nabanggit ni Dr. Blanco ang tungkol sa “K’ppuya,” na binanggit din ni Dra. Remigio-Zapanta sa papel nito bagaman maikli lang. Ayon kay Dra. Remigio-Zapanta, may mga gabing umuupo lamang ang tribo sa paligid ng isang malaking apoy habang umaawit ang pinuno ng tribo ng isang awitin sa kanilang wika: “Wala kaming nakuha mula sa penomenong ito maliban sa tatlong bagay: 1) Ito ay marahil isang epiko tulad ng sa ibang tribo dito sa Pilipinas; 2) Katulad ng ibang epiko, malamang ay wala pa itong nakasulat na anyo; at 3) Malinaw ang pag-uulit-ulit ng mga madlang-Llgët ng katagang *K’ppuya*—isang pagtatantiya ng tunog na kanilang sinasambit—na hindi namin alam kung anong ibig sabihin.” (p. 65)

Ngunit napasubalian ito ni Dr. Blanco sa kaniyang pagpunta doon nang mag-isa upang ipagpatuloy ang pananaliksik nito. Ikinuwento niya kung paanong sa ikatlong buwan niyang pananatili roon, naabutan niya ang pagpanaw ng kanilang pinuno at kung paanong nagpalit ito patungo sa panibago nitong pinuno. At sa unang gabi ng kaniyang pag-awit ng *K’ppuya*, naglabas siya ng isang piraso ng kahoy na napansin ni Dr. Blanco na puno ng inskripsiyon sa balat nito. Naniniwala siyang ito ang pasulat na anyo ng *K’ppuya*. Sinubukang tingnan ni Dr. Blanco ang nasabing kahoy, ngunit hindi ito pinayagan ng bagong pinuno. Sa katunaya’y pinaalis pa siya nang maaga, at napabalik siya sa Maynila nang di oras.

Dahil dito’y hindi na kailanman nakabalik si Dr. Blanco sa Casiguran, marahil dahil na rin sa takot nitong nabagabag nito ang tribo. Ngunit naniniwala siyang ang wika ng mga Llgët ay unti-unti nang naglalaho (o mas kilala sa larangan ng lingguwistika bilang “endangered language”) at nangangailangan ng pagsasalba.

Isa ring dahilan ng unti-unting pagkamatay ng Llgët ayon kay Dr. Blanco ang urbanisasyon ng Casiguran at ang paglisan ng mga Llgët mula sa kanilang mga tribo. Ayon kay Dr. Fernandez, nagkaroon ng pagbaba ng populasyon ng Llgët kumpara sa ibinalita nina Dra. Remigio-Zapanta noong 1979 na 600 (p. 2) hanggang sa nakababahalang 200 sa loob lamang ng sampung taon. Hinuha niya’y dahil ito sa pag-alis ng mga tao mula bundok patungo sa mga kabayanan, lalo na’t ang ilan sa mga Llgët ay nakapangasawa ng mga aktibistang nagsibalikan sa bayan matapos ang pagpapatalsik kay dating pangulong Ferdinand Marcos. Bukod pa rito, naging banta rin sa populasyon ng Llgët ang unti-unting industriyalisasyon ng Casiguran at ang modernisasyon ng mga impraestraktura sa kabayanan malapit doon sa bahagi nila ng gubat. Kakaunti na raw ang natutulog sa umaga noong panahong dumalaw si Dr. Fernandez, at bilang lamang sa daliri ang sumusunod pa rin sa ganitong patakaran; halos lahat pa sa kanila’y matatanda.

Ngunit napakalaki na ng agwat sa pagitan ng nakaraang ekspedisyon nina Dr. Fernandez at ng gagawin namin ni Hector. Hinuha naming malaki ang naging

pagbabago roon—mas malaki pa sa pagbabago sa pagitan ng dalawang naunang saliksik. Di hamak na mas mabilis ang magiging pamamalagi namin doon sa Casiguran kumpara sa ekspedisyong nina Dra. Remigio-Zapanta at Dr. Fernandez, ngunit kung anuman, nawa’y maging kasiya-siya at makabuluhan ang makakalap namin ni G. Zapanta.

II

Ilang buwan na ang nakalipas simula noong isinulat ko’t inilathala ang artikulo sa itaas sa *Kalipunan: Journal of Philippine Languages*, at naisip kong ilathala uli ang artikulo sa itaas dito sa *The Philippine Cultural* nang may pahintulot sa unang naglathala nito, dahil nais ko sanang bigyang-konteksto itong idurugtong kong balita.

Noong dumating ang araw ng ekspedisyong na nabanggit ko sa unang artikulo, mag-isa lang na nagpunta si G. Zapanta sa Casiguran dahil sa kasamaang palad ay tinamaan ako ng nag-aalab na lagnat ilang araw lamang bago ang dapat naming pag-alis, at sa payo na rin ng doktor na huwag muna akong umalis at baka lumala pa. Noong mga panahong iyon, inisip ko na kung sakali sigurong Llgët ako’y hindi magiging problema ito sa akin.

Ngunit bumalik si Hector na may dalang malaking balita isang linggo makalipas niyang manatili roon. Binisita niya ako sa bahay at ikinuwento ang tungkol sa matandang lalaking pinaniniwalaan niyang pinakahuling Llgët sa Pilipinas at ang humigit-kumulang na kumpirmasyon niya ng sinasabi ni Dr. Blanco na “Manuskrito ng K’ppuya”.

Ikinuwento niya kung paanong pagkarating niya sa munisipalidad ng Casiguran ay hindi siya pinayagan ng lokal na barangay na magpunta sa Sierra Madre, dahil na rin daw sa panukala ng DENR na nagbabawal ng pagbisita sa bundok matapos ang malaking sunog na nangyari dito halos isang taon na ang nakararaan sa pagkakasulat nito, kahit na nagpakita siya ng opisyal na panulat mula kay Dr. Fernandez at sa presidente ng aming unibersidad na nag-aatas kay Hector na isagawa ang nabanggit na saliksik. Bagaman ganoon, inilapit ng pamahalaan si G. Zapanta kay Gng. Josie Lacuna, isang tauhan ng DENR, na itinuro naman siya sa opisyal ng munisipalidad, na ipinasa siya sa wakas kay Bb. Raquel Asinas, pinuno ng Indigenous People’s Rights group na PADAYON. Nang malaman ni Bb. Asinas ang tungkol sa layon ni G. Zapanta ukol sa Llgët, agad nitong dinala si Hector sa isang silid na madilim na madilim, bagaman umaga noon, at tinataglwan lamang ng isang kandilang nakatirik sa gitna ng silid. Nang tanungin ni Hector kung bakit hindi na lang buksan ang ilaw, sinabi ng dalagang hindi raw maaari. Nagwawala kasi ang matandang lalaki na nasa kuwarto kapag ganoon, natutulog sa isang sulok dis-oras ng tanghali, at napapayapa

lang siya kung kandila lang ang gamit. Nang tanungin ni Hector kung sino ang lalaki'y nagkibit-balikat lamang si Bb. Asinas. Ayon sa kaniya, ipinasa siya sa kanila ng DENR matapos nilang matagpuan ang matanda sa Sierra Madre sa kasagsagan ng pag-apula nila ng sunog, tila wala raw sa sarili. Hindi raw nila maintindihan ang sinasabi nito at hindi rin nila matanong ang pangalan dahil dito. Agad namang nahinuha ni Hector na itong lalaking ito ay isang Llgët. Binalikan naman ni Hector si Gng. Lacuna upang magtanong tungkol sa pagkakatagpo nila sa lalaking nabanggit at ayon sa ginang, hindi nila alam kung saan nanggaling ang lalaki, ngunit sa tingin nila'y galing siya sa isang grupo ng mga katutubong nasunugan ng lupain sa Sierra Madre. Marami na raw ang ganitong kaso na ang mga komunidad ng mga katutubo'y sinusunog ng mga taong binayaran ng kung sinong korporasyon upang madispatsa sila sa sariling lugar at makamkam ang lupa. Nang manghingi si G. Zapanta ng mapa ng lugar kung saan nila nakita ang lalaki, nagtugma ito sa lokasyong nakaguhit sa papel ni Dra. Remigio-Zapanta. Ani Hector, lumakas ang kaniyang kutob na ang lalaki ay isang Llgët—at marahil, sa takot na rin niya, ay siyang pinakahuling Llgët, dahil ayon kay Gng. Lacuna, wala silang nakitang iba pang tao roon maliban sa kaniya.

Nang sumunod na araw, kinausap ni Hector si Bb. Asinas kung maaari niyang makausap ang lalaking matanda pagkagat ng dilim, na pinayagan naman ng binibini matapos ipaliwanag ni Hector ang kaniyang sinasaliksik. Nagising naman ang matandang lalaki sa gitna ng gabi, at parang hindi pansin sina Hector at Bb. Asinas, lumapit lamang ito sa tanglaw ng kandila at naglabas ng isang parihabang piraso ng kahoy na kaniyang tinitigan habang nagbubulong sa sarili ng kung anong wika. Hindi ito lubusang maintindihan ni G. Zapanta hanggang sa marinig niya mula sa bibig mismo ng matanda ang katagang “K’ppuya” nang paulit-ulit. Agad namang nanumbalik ang sinabi ni Dr. Blanco sa amin tungkol sa manuskrito.

Ayon kay G. Zapanta, bigla na lamang nagsisisigaw ang lalaki na parang nakakita ito ng multo nang lumapit siya dito. Iwinasiwas nito ang hawak na piraso ng kahoy sa direksiyon ni Hector. Agad namang pumagitna si Bb. Asinas at sinamahan niya si Hector palabas ng silid, nanghingi ng tawad, at nangakong pahihintulutan nito uling bumisita siya sa susunod na gabi.

Ngunit walang nangyari noong sumunod na gabi, ayon kay G. Zapanta. Nakatingin lang ang lalaki sa kanilang dalawa, parang nagmamatyag, nagbabantay. Nagsenyas si G. Zapanta sa matanda gamit ang kaniyang mga kamay, gumuhit ng mala-parihabang hugis sa hangin upang ipahiwatig na nais nitong makita ang Manuskrito. Bigla'y umiling-iling daw ang matanda sa mumunting kilos ni Hector. Umalis si Hector noon nang ni hindi nakikita ang inskripsiyon sa kahoy na pinakaiingatan ng lalaki. Bumalik siya sa Maynila at ibinalita sa akin ang pag-unlad

nitong saliksik, kung maituturing nga itong pag-unlad, na siya ngayong ibinabalita ko sa artikulong ito.

Hindi ko maiwasang manghinayang sa tuwing binabalikan ko ang kuwento ni G. Zapanta tungkol dito, hindi dahil sa pag-iisa ng matanda bilang posibleng pinakahuling Llgët, kundi sa potensiyal na pagkawala ng kultura nito nang hindi man lamang napag-aaralan ni naidodokumento nang maayos at komprehensibo. Pakiramdam ko'y nangangailangan ito ng kolektibong aksiyon mula sa komunidad, hindi lamang sa larangan ng pangkulturang pananaliksik, kundi sa kabuuan ng Pilipinas. Kung tama nga si G. Zapanta na ito nga ang huling Llgët sa Pilipinas, at ang nasabing kahoy ng matanda ay ang sinasabi naman ni Dr. Blanco na "Manuskrito ng K'ppuya", na malamang sa hindi ay ang pinakahuling kopya na rin nito, tunay ngang namamatay na hindi lang ang Llgët bilang mga tao kundi bilang isang kultura, isa na naman sa lumalagong estadistika ng naglalahong etno-kultura at wika sa ating bansa.

III

Dalawang artikulo na ang nailathala ko ukol sa makasaysayan at misteryosong tribo ng Llgët at sa kanilang kakaibang kultura, partikular na sa tinatawag nilang Manuskrito ng K'ppuya. Isinumite ko agad ang artikulo ko tungkol sa huling Llgët matapos ko itong isulat at irebisa sa loob ng mahigit limang araw, at isinantabi ito matapos noon upang pagtuonan ng pansin ang ibang proyektong ibinigay sa akin ng KWF sa pakikipag-ugnayan ng Kagawaran ng Wika't Lingguwistika ng aming pamantasan (gumagawa kami ng *virtual language map* para sa lahat ng tukoy na rehiyonal na wika sa bansa; kung may sapat lang na kaalaman ukol sa Llgët ay mailalagay ko sana sila sa mapang iyon). Nailathala naman ang nasabing artikulo isang buwan matapos kong isumite ito. Sinubukan kong basahin itong muli, inaalala kung bakit sadyang napakalaki ng interes ko dito sa isang wikang isang tao lang naman ang nagsasalita. Hayaan nang mamatay, ang hamon ni Dr. Blanco noong ipinabasa ko ang ikalawang artikulo sa kaniya matapos kong isulat, bago ko ipasa, at ilang araw bago siya pumanaw nang atakehin sa puso ang retiradong propesor. Sa tingin ko'y mas pinaigting ng ganitong kamatayan ng itinuring kong ama ng lingguwistika sa aming unibersidad ang pagnanais kong buhayin muli ang aking imbestigasyon sa Llgët.

Kaya naman kinausap ko si Hector (na ngayon ay matatapos na sa kaniyang doktorado) upang magbalik kami sa Casiguran at hanapin itong lalaking ito. Ngunit nang tawagan ni Hector ang tanggapan ng PADAYON sa Aurora upang hanapin si Bb. Asinas, malungkot na sinabi nitong wala na ang nasabing lalaki ilang araw lamang ang

nakararaan. Hindi naman naibalita ng dalaga kay Hector ang mga pangyayari dahil hindi aniya ito nag-iwan ng numerong matatawagan ng dalaga. Noong gabing iyon daw, sinunog ng matandang lalaki ang sarili. Idinarang daw niya ang kandilang hawak sa damit hanggang sa lamunin siya ng apoy. Wala namang nakapigil dito dahil wala nang mga bantay sa opisina noon. Dahil sa smoke alarm, mabilis na nakaresponde ang mga bumbero sa muntik nang pagkasunog ng tanggapan ng PADAYON. Ayon sa ilang bumbero, nakita raw nila ang lalaking nasusunog, nakaupo sa sahig, tahimik at parang mapayapa bagaman tinutusta na ng kumakalat nang lagablab. Yakap pa nga raw nito ang isang piraso ng parihabang kahoy, na nasunog din kasama niya.

Tinanong namin kung ano ang ginawa nila sa katawan ng huling Llgët. Sinabi ni Bb. Asinas na ipina-cremate na lamang ang nasunog na katawan, at balak itong ilibing sa pampublikong sementeryo sa may Brgy. Poblacion, ngunit iminungkahi ni Hector na ilibing na lamang ito sa may Sierra Madre, doon sa lugar ng mga Llgët. Naiangat na naman ng DENR ang panukalang nagpapabawal sa pagbisita sa bundok kaya napahintulutan kami matapos kausapin si Gng. Lacuna.

Naglakbay kami agad ni Hector papuntang Casiguran upang makisama sa pagdala sa lalaki sa lugar ng mga Llgët. Bukod sa aming tatlo ni Bb. Asinas, may kasama kaming dalawang lalaki mula sa DENR na nagturo sa amin kung saan matatagpuan ang mga guho ng dating Llgët. Wala nang apoy noon ngunit halos lahat ng aming daanang puno ay abuhin na't wala nang dahon. Puting-puti naman ang lupang nilalakaran namin, pawang sementeryo ng isang dating gubat.

Narating naman namin kung saan dapat naroroon ang lugar ng mga Llgët ngunit tanging kalansay na lamang ng mga puno ang matatagpuan. Dahil sa dami ng nakabalandrang kahoy, minabuti naming linisin muna ang paligid at nagtanggap ng mga kahoy-kahoy dito. Narinig ko na lang bigla ang pagtawag ni Hector sa pangalan ko mula sa malayo. Nilapitan ko siya upang maipakita niya sa akin ang kaniyang natagpuan: mga apat na parihabang kahoy, may nakasulat sa balat bagaman sunog na ang ibang bahagi. Walang duda si Hector na mga kopya ito ng Manuskrito ng K'ppuya dahil kamukha raw nito ang tablang dala-dala ng matanda. Sumang-ayon naman si Bb. Asinas sa sinabi ni Hector, marahil matapos niyang makita ang aking pagdududa sa mukha. Kaya pinulot namin ang mga kahoy at matapos ilibing ang lalaki'y dinala namin papuntang Maynila upang mapag-aralan.

Ngayon, nakaupo ang isang pirasong ito sa aking mesa sa sarili kong kuwarto kung saan ko ginagawa ang artikulong ito. Halos kasinglaki lang siguro ng isang bond paper ang napunta sa akin, at malaki-laki ang pinsala ng nasunog na bahagi. Ang dalawa'y nakina Hector at Dr. Fernandez, at ang huli'y iniwan lamang sa kagawaran namin (siguro'y kay Dr. Blanco ito mapupunta kung buhay pa siya). Hindi ko alam

kung kumusta na ang mga kahoy na iyon kina Hector at Dr. Fernandez o kung may ginagawa sila rito bagaman alam kong ligtas ito sa kanilang mga kamay. Ngunit sa tuwing tinitingnan ko ang “manuskritong” ito, nakikita ko sa aking isip ang imahen ng lalaking nasusunog habang yakap ang isa sa mga ito. Tuwing gabi napapanaginipan ko ang lalaking iyon na nilalamon ng apoy, ang kopya ko ng Manuskrito na tinutupok niya kasama niya, at lagi, nagigising akong nag-aalab ang dibdib.

Sa likod ng isip ko pakiramdam ko may nagawa sana ako upang iligtas ang lalaking iyon mula sa pagkasunog. Upang maligtas ang Llgët mula sa pagkalipol. Na parang kung madiskubre ko ang ibig sabihin nitong mga nakasulat na inskripsiyon sa manuskrito, baka mapayapa na sa wakas ang kaluluwa ko. Ngunit tuwing kinakaharap ko ang kapisaso ng kahoy na ito, nagagapi ako ng ganitong katotohanan, na marahil nga wala rin kong magagawa, at may mga bagay lang talaga na hindi ko kailanman maiintindihan.

Ngunit kung bakit hanggang ngayo’y paulit-ulit ko pa ring napapanaginipan ang isang malaking apoy sa gitna ng isang malawak na gubat, at kung paanong sumusuong ang daan-daang gamugamo papunta rito. Kung paanong habang nangungulubot sa init ang kanilang marurupok na katawan, hindi ako makakilos. Wala akong magawa kundi panoorin ang kanilang pagkasunog, ang pagkalipol ng sanlaksang buhay. May sinabi rin kaya ang mga Llgët tungkol sa pagkatupok ng mga gamugamo sa panagimpan? Hindi ko alam, at wala rin namang ibinubunyag itong piraso ng sunog na kahoy sa aking harapan.

